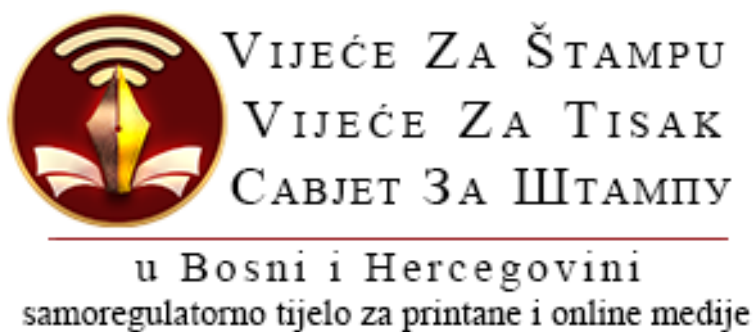

Online kampanja Vijeća za štampu u BiH: „STOP! Govor mržnje!“

Završna analiza projekta

PROSINAC/DECEMBAR 2020. GODINE

Sadržaj

Uvod.....	3
Problem koji je prethodio projektnim aktivnostima.....	4
Metodologija rada monitora.....	4
Odgovornost(i) aktera u procesu	4
Generalna opažanja	5
Prethodni napori	5
Promjene uređivačkih politika	6
Nove dinamike unutar društvenog i političkog diskursa	6
Ostalo	7
Rezultati.....	7
Pojedinačni osvrt na ranije utvrđene oblike govora mržnje	10
Govor mržnje iz afekta	10
Huškanje.....	11
Prijetnje.....	13
Provokacije na nacionalnoj i religijskoj razini	15
Diskriminacija, seksizam i šovinizam	16
Uvrede i vulgarnosti.....	17
Opažanja monitora u kontekstu pojavnosti govora mržnje po tjednima	19
Fenomen botova	22
Preporuke.....	23
Zaključak	24

Uvod

U vremenskom razdoblju od šest (6) tjedana (16.10.2020. – 30.11.2020. godine) Vijeće za štampu u Bosni i Hercegovini (Vijeće za štampu) je na dnevnom osnovu pomno pratilo komentare korisnika ispod tekstova i članaka ranije utvrđenih medija (klix.ba, stav.ba, depo.ba, rtvbn.com, ljubuski.net, radiosarajevo.ba, source.ba, infobijeljina.ba, slobodna-bosna.ba, palelive.com, poskok.info, banjaluka.net, tuzlalive.ba, n1info.com), gdje je zadatak monitora (njih 6) bio detektirati i prijaviti govor mržnje na vijesti iz rubrika politika/izbori 2020.

Kako je i poznato, Vijeće za štampu u Bosni i Hercegovini, u suradnji s urednicima i odgovornim predstavnicima medija, relevantnim institucijama te građanima kontinuirano doprinosi reduciranju s krajnjom tendencijom suzbijanja govora mržnje u javnom prostoru i diskursu.

Iako ne postoji unificirana definicija što točno podrazumijeva govor mržnje, te kako literatura obiluje različitim formulacijama, sve one imaju "jednak zajednički nazivnik", a taj je da je govor mržnje zlouporaba slobode govora koja potiče na netoleranciju i isti je kazneno djelo. Imajući na umu kako sveukupne društvene, ekonomsko-socijalne te političke struje na (ne)svjesnoj bazi utječu na generiranje te održavanje kulture neprimjerenog govora i komuniciranja ne iznenađuje činjenica koja potvrđuje prisutnost govora mržnje u komentarima ispod medijskih članaka. Vodeći se legitimnim i legalnim modusima (naknadno opisanim) svjedočimo da ne postoji jasan obrazac medijskog natpisa koji potpiruje komentare govora mržnje. Isti se javljaju i na benignim člancima koji nisu provokativno ili sugerirajuće naslovljeni. Svrha istraživanja kao i popratne analize je višestruka;

1. Smanjenje pojavnosti govora mržnje u prostoru on-line medija, te održavanje profesionalne suradnje s urednicima, analizom definiranih medija s ciljem sinergijskog djelovanja;
2. Informiranje i upozoravanje građana o mogućim zakonskim konsekvencama u slučaju procesuiranja ekstremnih primjera govora mržnje koji pozivaju na javni linč, kaznena djelovanja, te huškačku politiku;
3. Nastavak višegodišnjeg educiranja javnosti o važnosti ove teme, te potencijalnim neželjenim rezultatima govora mržnje usmjerenih ka pojedincima, marginalnim grupama te bilo kojoj skupini stanovništva.

Konačni cilj je doprinijeti kreiranju kritičkog javnog diskursa, u kojem će korisnici vidljivog identiteta (imena i prezimena), bez anonimnih naloga, odgovorno koristiti vlastito pravo na vlastito mišljenje i slobodu govora. *Apriori* tomu je podrazumijevajuće sustavno, aktivno i stručno doprinositi reduciranju govora mržnje s jedne, te educiranje kreatora javnog mnijenja s druge strane.

Problem koji je prethodio projektnim aktivnostima

Temeljni problem je još uvijek aktivna prisutnost različitih oblika govora mržnje koji sadržajno uzrokuju stvaranje i njegovanje nacionalnih tenzija, diskriminaciju ugroženih i marginalnih društvenih grupa, toleriranje verbalnog nasilja kao mehanizma za ispoljavanje osobnih frustracija usmjerenih ka onima koji nisu u korelaciji s istim.

Metodologija rada monitora

Za praćenje komentara i pojavnost govora mržnje u istima su bili zaduženi **monitori** (njih 6 koji su po struci profesionalni novinari te pravници) koji su po detektiranju govora mržnje na isti reagirali replikama ovisno o tomu što je utvrđeno kao sadržaj komentara te **projektni koordinator i koordinator za žalbe**.

Naime, registracijom na portalima s jednoobraznim user-om "stop.govoru.mrznje" praćeni su komentari na vijesti iz rubrike **politika/izbori 2020 godine**. Na one koji su okarakterizirani kao govor mržnje se reagiralo u obliku replike na komentar s upozorenjima:

- *Govor mržnje nije sloboda govora i podliježe krivičnoj odgovornosti po krivičnim zakonima u BiH. Prijavite govor mržnje: stopgovorumrznje@vzs.ba*
- *Govor mržnje je zloupotreba slobode govora i podliježe krivičnoj odgovornosti. Prijavite govor mržnje: stopgovorumrznje@vzs.ba*
- *Ovo je huškački govor i zloupotreba je slobode izražavanja. Govor mržnje podliježe krivičnoj odgovornosti prema krivičnim zakonima u BiH. Prijavite govor mržnje: stopgovorumrznje@vzs.ba*

Svi komentari detektirani kao govor mržnje su proslijeđeni urednicima od strane projektnih koordinatora te je zatraženo brisanje istih ako to već nije učinjeno.

Odgovornost(i) aktera u procesu

Paralelno vremenu u kojem će se obrađivati pritužbe i žalbe na dostavljene primjerke govora mržnje svaki od aktera kampanje "Stop! Govor mržnje!" će postupati u skladu s ovlastima, ingerenciji te domenu posla za koji je primarno zadužen.

Vijeće za štampu u BiH je samoregulacijsko tijelo za štampane i online medije koje će posredovati kao medijator između nezadovoljnih čitatelja i štampanih i online medija, štiti javnost od neprofesionalnog i manipulatorskog novinarskog izvještavanja kao i štiti medije od političkih, ekonomskih i svih drugih pritisaka koji ugrožavaju slobodu informiranja i slobodu medija, kako u ovom tako i ostalim procesima monitoringa.

Urednici portala su dužni brisati komentare koji sadržavaju govor mržnje, prijetnje i diskriminaciju na bilo kojem osnovu te pritom zabraniti mogućnost komentiranja istim korisničkim imenima s kojih su producirani navedeni sadržaji. Osim toga, urednici portala su zaduženi za provođenje odgovorne uređivačke politike medija kojeg predstavlja kao i za sadržaj koji novinari medija kreiraju. Dio kojem ne podliježe njihova odgovornost su sadržaji komentara postavljeni od strane anonimnih korisnika.

No, ukoliko se neprikladan sadržaj ne ukloni te se pritom omogući nastavno postavljanje sličnoga od strane istih korisnika, urednici su dužni preuzeti odgovornost.

Posjetitelji, odnosno čitatelji on-line portala koji budu konzumirali ili kreirali komentare koji su okarakterizirani kao govor mržnje su predmet potencijalnih zakonskih i kaznenih istraga koje se mogu pokrenuti protiv njih poradi širenja mržnje.

Tužiteljstva u Bosni i Hercegovini će biti nadležna za revidiranje i procesuiranje svih prijava i to u skladu s važećim odredbama Kaznenog zakona Bosne i Hercegovine te kaznenim zakonima FBiH, RS i Distrikta Brčko BiH.

Generalna opažanja

Uzimajući u obzir prethodno provedene analize pripremljene od strane Vijeća za štampu (2018. godine) te uspoređujući ih s rezultatima registriranim na osnovu praćenja predizbomih kampanja te izbornog i postizbornog dana sa sigurnošću se može tvrditi kako je broj eksplicitnog govora mržnje reducirana. Naime, ukupna brojka od 301 zabilježenog primjera neprimjerenih komentara na četrnaest (14) portala nije alarmantna s jedne, ali niti zanemariva s druge strane što otvara prostor za nove procese monitoringa, promatranja kako bi se govor mržnje sveo na marginalne brojke.

Mnogobrojni su razlozi poradi kojih je došlo do znatno manjeg broja komentara koji su u svom sadržajnom osnovu diskreditirali ili pozivali na diskreditiranje kako pojedinaца (aktera političkih kampanja/stranaka/koalicija) tako i širih društvenih grupa. Možemo ih podijeliti na tri (3) segmenta: **prethodni naponi, promjene uređivačkih politika, nove dinamike unutar društvenog i političkog diskursa.**

Prethodni naponi

Referirajući se na zagovaračke politike provedene od strane Vijeća za štampu te blisku suradnju s institucijama i medijskim kućama evidentno je da su isti urodili plodom. Organizirajući okrugle stolove, provodeći edukacije za medijske djelatnike, provodeći marketing kampanje putem službenih kanala društvenih mreža te objavljujući pozitivne primjere procesuiranih slučajeva u kojima su zakonski odgovarali autori huškačkih i diskreditirajućih komentara za pretpostaviti je bilo kako će sve navedeno polučiti ohrabrujuće

rezultate. Osim toga, Vijeće za štampu omogućava građanima i građankama da reagiraju na netočna i neprofesionalna izvještavanja, odnosno na kršenje Kodeksa za štampu i online medije BiH.

Promjene uređivačkih politika

Ohrabrujuća je činjenica da su određeni portali (Klix.ba) uložili dodatne napore u borbi protiv govora mržnje na način da su uveli nužne registracije s referentnim mail adresama te su počeli samostalno brisati komentare koji bi bili označeni kao govor mržnje od strane čitatelja. Govoreći o prvom navedenom, prethodna razdoblja su obilovala velikim brojem komentara samim tim što registracija nije bila nužna te se moglo anonimno komentirati.

Nadalje, dio portala (Radio Sarajevo, N1, poskok.info) su ili preuzeli moderaciju od strane novinara te se govor mržnje briše pri objavi istoga odnosno isti ne biva objavljen poradi prethodne moderacije, ili je riječ o označavanju onih izraza koji su ranije označeni unutar baza kao psovke i uvrede.

Nove dinamike unutar društvenog i političkog diskursa

Na koncu, na sveukupan broj (301) detektiranih primjera govora mržnje je ostavilo traga više trenutno aktualnih društvenih te političkih tema. Znajući da je u ranije navedenom razdoblju od šest (6) tjedana on-line medijski prostor obilovao člancima koji su preusmjeravali komentatore govora mržnje na iste, zaključak je kako je to upravo jedna od stavki koje su rezultirale nešto manjim brojem govora mržnje (GM-a) u razdoblju monitoringa.

COVID-19 i pandemijska situacija u cijeloj državi kao i prepucavanja odnosno politiziranja restriktivnih mjera su samo u prvom tjednu monitoringa rezultirali sa 200+ medijskih natpisa s velikim brojem komentara, čak 100 u prosjeku.

Napadi okarakterizirani kao teroristički u Parizu i Beču te medijski članci posvećeni istima su u drugom i trećem tjednu monitoringa obilovali huškačkim komentarima te prijetnjama na nacionalnim i vjerskim osnovama.

Migrantska kriza te nemili događaji u Sarajevu koji su rezultirali ubojstvom su na svim portalima koji su bili predmet praćenja tijekom razdoblja monitoringa, bili udarna vijest te ona koja je bila povod za neprikladan sadržaj i pozivanja na djela protivna zakonu.

Iako navedeno nije isključiv i jedini razlog nešto manjeg broja zabilježenog govora mržnje, zasigurno je vrijedno spomena kako bi se koncipirala šira slika.

Ostalo

U posljednjem dijelu prije analize konkretnih rezultata (broja GM-a po portalima, tjednima te vrsti) dotaknuti ćemo se opservacija koje nisu mogle biti definirane u prethodnim paragrafima. Nažalost, još uvijek svjedočimo tendencioznim i huškačkim medijskim naslovima (Slobodna Bosna) koji jednim dijelom generiraju govor mržnje unatoč tomu što svatko od komentatora ima slobodnu volju isti ne generirati. Također, portal poskok.info je na određeno vrijeme (jedan tjedan) blokirao račun monitora koji je bio zadužen za revidiranje GM-a na navedenom mediju. Još uvijek medijski prostor ne obiluje člancima niti intervjuiima sa ženama koje su kandidatkinje ili nositeljice liste. U navedenom razdoblju smo imali tri (3) portala bez ijednog zabilježenog govora mržnje, a riječ je o STAV, RTVBN te pale.live.

Rezultati

Referentno razdoblje od 16.10.2020. do 30.11.2020. godine je ono u kojem je šest (6) monitora evidentiralo 301 primjer govora mržnje od kojih dio istih može biti sveden pod više kategorija što tu brojku čini većom. Od 301 zabilježenog slučaja, 196 se odnosi na portal Klix.ba, a preostalih 105 komentara je raspoređeno na preostalih deset (10) portala budući da niti jedan slučaj govora mržnje nije zabilježen na ukupno tri (3) on-line medija¹. Navedena razlika je evidentna poradi velike čitanosti portala Klix.ba kao i višegodišnje navike da isti generira najveći broj komentara unatoč činjenici što mogućnost registracije nije u istoj mjeri jednostavna kao što je to bio slučaj prethodnih godina.

¹ RTVBN, pale.live, STAV

Vodeći se ustanovljenom kategorizacijom Kodeksa za štampu i on-line medije Vijeća za štampu detektirane primjere govora mržnje možemo podijeliti u nekoliko kategorija u sklopu kojih određeni primjeri mogu potpasti pod dvije ili više istih.

Odnosno, zabilježeni su slučajevi u kojima jedan komentar može biti okarakteriziran kao huškanje te provokacija na vjerskoj ili nacionalnoj osnovi. Bez obzira na potonje, kategorije koje se mogu diversificirati su:

1. Govor mržnje iz afekta – *eksplicitni primjeri u kojima se navodi lišavanje određenih osoba ili kolektiva života;*
2. Huškanje – *(in)direktna pozivanja na negativne reakcije i aktivnosti usmjerene ka pojedincima ili skupinama;*
3. Prijetnje – *egzaktne prijetnje poradi kojih se može snositi kaznena odgovornost;*
4. Provokacija na nacionalnoj i religioznoj osnovi – *diskriminacija na osnovu pripadnosti određenom narodu ili vjerskoj skupini;*
5. Diskriminacija, šovinizam i seksizam – *omalovažavanje te uvrede na osnovu spola te seksualne orijentacije;*
6. Uvrede i vulgarnosti – *psovke te diskreditiranja na osobnoj razini*

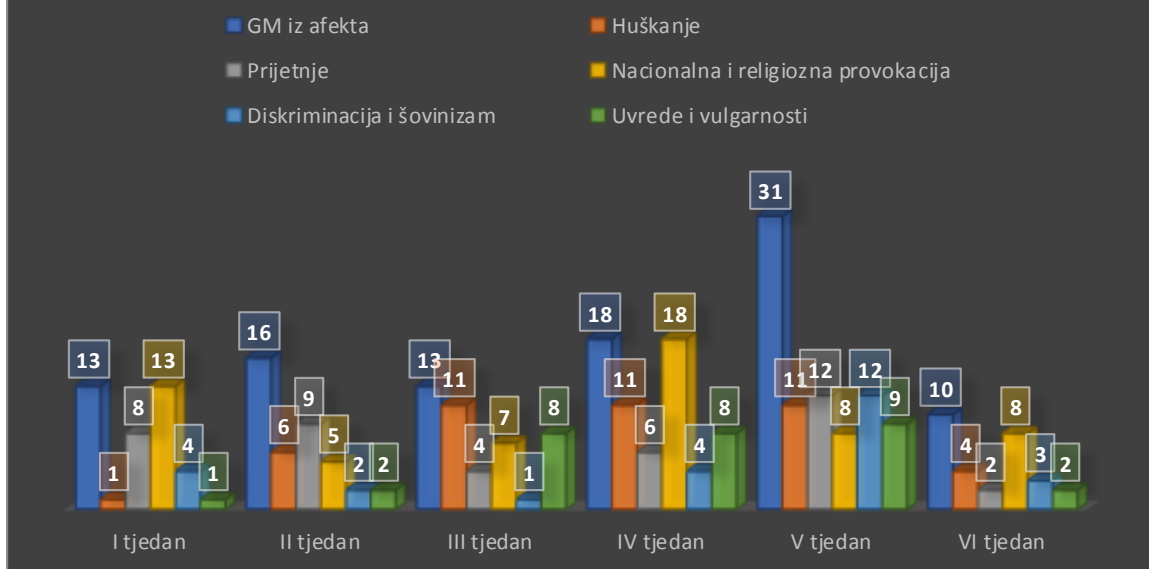
U referentnom razdoblju monitori su evidentirali te prijavili:

- 101 slučaj govora mržnje iz afekta;
- 44 primjera huškanja;
- 41 prijetnju;
- 59 provokacija na nacionalnoj i religioznoj osnovi;
- 26 primjera diskriminacije, šovinizma te seksizma;
- 30 primjera uvreda i vulgarnosti

Govor mržnje po tjednima je varirao u prisutnosti, od minimalne u početnom tjednu predizborne kampanje do svoje eskalacije tijekom izbornog dana kao i u tjednu prije istoga. Rasporedivši grafički prisutnost govora mržnje na tjednoj osnovi dobijemo slijedeći prikaz:

RASPORED GOVORA MRŽNJE PO TJEDNIMA

Iz priloženog je vidljivo da je **govor mržnje iz afekta** najbrojniji u izbornom tjednu, a da su ostali oblici relativno ravnomjerno raspoređeni po tjednima neovisno o tomu kojem obliku pripadaju. Govor mržnje iz afekta je obično popraćen očiglednim namjerama za lišavanjem života ili slobode bilo da je riječ o pojedincima ili skupinama te ga je kao takvog i bilo za očekivati u izbornom tjednu s obzirom na (ne)zadovoljstva izbornim rezultatima.

Svaki od komentara je adekvatno arhiviran na način da su pojedinačno spašavani u jpg. formatu s numeracijama te datumom i medijem na kojem su objavljeni. *Screenshotovi* su dostupni na zahtjev te će iste Vijeće za štampu ustupiti relevantnim institucijama koje su zadužene za procese procesuiranja kao prvih koraka ka suzbijanju govora mržnje.

Pojedinačni osvrt na ranije utvrđene oblike govora mržnje

Govor mržnje iz afekta

Iako sam naziv kategorije (iz afekta) sugerira kako je riječ o obliku koji je primarno vođen emocijama i nepromišljenim reakcijama te vokabularom, teško se oduprijeti dojmu kako isti može biti osnov za moguće radnje koje podliježu zakonskim sankcioniranjem. Bilo da je riječ o interpretaciji ili različitim percepcijama, forme poput *“Treba ga ubiti”* zahtijevaju ozbiljan pristup budući da ne postoji garancija kako upravo takva formulacija ne izaziva poriv za popratnim radnjama posebno imajući na umu sveukupan društveni i politički kontekst Bosne i Hercegovine.

Ova kategorija (govor mržnje iz afekta) je u najvećoj mjeri detektirana na tri (3) različita medijska natpisa koja se odnose na:

- a) Peripetije i prepucavanja nakon poraza SDA u Kantonu Sarajevo;
- b) Izbor Draška Stanivukovića kao novog gradonačelnika Banje Luke;
- c) Organiziranje političkih skupova u vrijeme velikog broja zaraženih u FBiH infekcijom COVID-a

Reakcije čitatelja na postavljanje upozorenja od strane monitora na ovaj oblik govora mržnje su bile u većini slučajeva popraćene pozitivnim povratnim informacijama što je vidljivo kroz sekvence markiranja istih s “+”. Gledajući sveukupan postotak, govor mržnje iz afekta zauzima 33% svih zabilježenih primjera te je bio najaktualniji na samom danu izbora kao i u prvim danima nakon službene objave rezultata.

Slijede primjeri ovog oblika govora mržnje:²

Klix.ba / gooUser1567191183

“Hoćemo bato, ima da te odma izudaramo odmah na groblje da te ukopamo u njoj.”

Klix.ba / makaki

“dabogda pokrepali”

Klix.ba / valter 11

“likvidirati đukca”

Klix.ba /dima

---

² Svi komentari pisani *italic* te oni pod navodnim znacima su preuzeti originalno s portala sa svim tiskarskim i pravopisnim greškama.

“Umri sirotinjo”

Klix.ba / BOOG

“Dabogda ti dijete umrlo na rukama, mamu ti ybm usta bolesnu.”

Klix.ba / gooUser1570715634

“Da tebe hoće ko zgazit pa slučajno u rikverc još jednom da se vrati...”

Banjaluka.net / E svasta

“slažem se ... dabogda pokrepali”

Radio Sarajevo / *

“dabogda svi ovi kravataši ovako završili na zadnjoj stranici Avaza..”

Depo.ba / guest1605903292

“Kurtalju, dabogda te po Neretvi kukom tražili.”

Source.ba / BORAC

“... dabogda te Bog sebi uzeo, kćerku ti jebem.”

Huškanje

Postratna retorika je ostavila ne samo traga nego i kontinuirano naslijeđe u kontekstu huškačkog govora koji se tolerira kako u javnim tako i u privatnim diskursima. Razmišljajući o socijalnom fenomenu svojstvenom društvima koji prolaze tranzicijske procese čiju implementaciju usporavaju ratne ideologije, nije iznenađujuće susresti huškačke komentare u on-line medijskom prostoru. Naime, anonimnost koja je zagwarantirana (izuzimajući mogućnost pretrage i detekcije putem IP adresa) je oslobađajući kanal putem kojeg pojedinci ispoljavaju osobne i vlastite frustracije s obzirom na sveukupnu situaciju u BiH koja uvelike utječe na njihove egzistencijalne potrebe. Kada su iste ugrožene, u jedinkama se na podsvjesnoj razini javlja intencija za huškanjem i huškačkim komentarima. Nositelji i generatori ovog tipa govora mržnje u javnom prostoru su političari te predstavnici većinom nacionalnih političkih opcija koji ne poznaju osnove političke kulture te smatraju da je njihova odgovornost odvojena od onoga što verbalno projiciraju. U referentnom razdoblju od šest (6) tjedana, huškanje je zabilježeno u 44 situacije te samim tim čini 14,6% sveukupnog govora mržnje. Osvrnuvši se na tjednu osnovu, huškanje je u najvećem broju bilo zabilježeno u posljednjem tjednu predizborne kampanje kao i na sam dan izbora. Referirajući se na medijske naslove kao i sadržaj, huškanje je korišteno kao relaksirajući ventil komentatorima u slijedećim situacijama:

- a) Održavanje masovnih predizbornih skupova tijekom novih epidemioloških mjera i nepoštivanje istih;
- b) Pompozne izjave političkih lidera nacionalnih stranaka;

- c) Reakcije i priopćenja političkih stranaka na recentne terorističke napade u Austriji i Francuskoj

Reakcije čitatelja (popraćene komentarima) i u ovom slučaju su izostale. Iste su se odnosile na evidentiranje “-“ ili “+” reakcija na iste.

Slijede primjeri huškanja kao oblika govora mržnje:

Klix.ba / obrazovanje

“udri stoku sda-ovsku govornjinim motikama..mrs stoko iz sarajeva...”

Klix.ba / Rusmo 2

“Bosanac može mnogo da trpi, ali kada mu pukne film razgultićete vi šumski srbi preko Drine, to neka vam je jasno.”

Klix.ba / KaramUZPpionirke

“Samo gazi ujkane, majku im pionrsku jebem”

Slobodna Bosna / Kemo

“... lako za razumijeti, pokušali ste nas sve ubiti, istrijebiti u heregovini, mučili, žrtve palili, no stiće vas naša sudbina.”

Poskok.info / MateMostar

“e neka ste se vi izjasnili, miroljubljivi narod koji je u Bosni očistio sva sela od Hrvata i to po šerijatu odsjecanjem glava i vađenjem srca.”

Poskok.info / Šime Đodan

“Pa ja, treba bit k’o u Pakistanu..Tamo nema vrijeđanja, tamo odma spale nevjernike, razapnu i hulja ih linčuje.. to su vrijednosti koje zagovara ovaj civilizacijski otpad.”

Slobodna Bosna / Dvogled

“tenor@ svima je jasno da su Pakistan i bh 2 prijateljsko majmunske države. Dzafaga otišo u goste da dovuče još 3000 novih crnih bošnja s ciljem da obnovi bosansko islamističko-terorističku farmu terorista.”

Radio Sarajevo / JEBALA VAS VISE VASA SAOPSTENJA ZA JAVNOST

“...umjesto da im se svaki dan zahvaljujete vi pogani crvena svaki im dan im an muku prisjedate, dosta vas je više prokleti bili crveni kmecavci (građanske stranke)”

Prijetnje

Iste predstavljaju ujedno direktno i indirektno obraćanje ciljanim osobama te kolektivima s namjerom zastrašivanja, odnosno dovođenja istih u stanje potencijalne strepnje i straha poradi projiciranog sadržaja. Prijetnje su jedan od čestih oblika govora mržnje te zauzimaju ukupno 13,6% sveukupnog govora mržnje zabilježenog monitoringom vođenim tijekom predizborne kampanje te neposredno nakon završetka izbornog dana. Bez obzira što su i benigne prijetnje ušle u sastavni dio kolokvijalnog govora te ne imajući konkretan podatak koji potvrđuje materijalizaciju istih, ne postoji niti jedan razlog zbog kojeg bi se one kao takve shvatile bez doze opreza. Vijeće za štampu je u dosadašnjim prilikama, te će nastaviti i u ovoj, razmatralo s ozbiljnošću takve primjere.

Prijetnje su ponajviše u referentnom razdoblju bile zastupljene u komentarima slijedećih medijskih sadržaja:

- a) Organizirani intervjui s kandidatima za načelnička mjesta u FBiH;
- b) Članci posvećeni nacionalnim pitanjima;
- c) Predizborni skupovi stranaka koji su organizirani u neposrednoj blizini vjerskih objekata

Reakcije čitatelja na postavljanje upozorenja od strane monitora na ovaj oblik govora mržnje su bili u većini slučajeva popraćeni pozitivnim reakcijama što je vidljivo kroz sekvence markiranja istih s “+”.

Slijede primjeri prijetnje kao oblika govora mržnje:

Poskok.info / Brozo

“ISIL-ovci se nadaju nekom kalifatu, ali niš od toga, gotovo je, budete li gurali džihad onda ćemo se tjerati do kraja.”

Slobodna Bosna / Utjerivač

“Ove posrbice treba jebat redom.”

Depo. ba / Hallo četnici iz depokanalizacije

“Ni riječi jebi li vam četnik Nermin niksic mamu isti ste, ali nećete dugo!!”

Depo.ba / CHETNICKO RUSKI PETOKOLONAS DEBELA PIJANA GLUPA

“...petokolonaski izdajnici, hebacemo vam sve po spisku, upamtite!”

Banjaluka.net / Grga

“Treba to koplile pljačkasto objesit za nauk njegovoj ljubavnici trivicki.”

N1 / Svi smo mi Bosanci u Bosni

“...ima da ime RS nestane s mape”

Klix.ba / Krajišnik81

“Sa takvom zastavom ste po citavoj BiH pravili zlocine ... pa pokusaj hajde u Krajinu dodi mudonja ... sa zastavom ces biti zapaljen.”

Provokacije na nacionalnoj i religijskoj razini

Bosna i Hercegovina sa njenim sveukupnim političkim te društvenim ustrojenjem koje je još uvijek rasloženo i segmentirano po nacionalnom principu je plodno tlo za govor koji ima za cilj provocirati na nacionalnim te vjerskim/religioznim razinama. Ukoliko tomu pridodamo i političke kampanje te manifestaciju demokracije u obliku izbora teško je za očekivati kako istoga neće biti budući da se koristi kao alat i diskurs kojim se žele pridobiti glasovi te održati monopol nad povijesnim događajima koji bude negativne emocije. Unatoč velikom naporu kako od strane Vijeća za štampu tako i ostalih relevantnih udruženja (BH Novinari), nažalost još uvijek svjedočimo velikom broju komentara koji diskreditiraju na osnovu bilo koje vrste pripadnosti, a posebice onoj nacionalnoj i religioznoj. Naime, ovaj oblik GM-a zauzima drugo mjesto po broju komentara s 20% sveukupne pojavnosti u odnosi na 301 zabilježen slučaj. Najveći broj komentara koji su evidentirani kao takvi su zamijećeni u sklopu medijskog sadržaja:

- a) Predizbornih obraćanja lidera političkih mononacionalnih stranaka;
- b) Tekstova koji se tiču početka kampanje za izbore u Mostaru;

Zabilježenih reakcija na kontra komentare monitora Vijeća za štampu nije bilo, odnosno iste nisu evidentirane.

Slijede primjeri provokacija na nacionalnoj i religioznoj razini kao oblika govora mržnje:

Klix.ba / Fudoferari1113

“Samo iz dana u dan dokazuju da su zločinački i krvoločni narod” (upućeni Srbima)

Klix.ba / Suhret

“Srpski interes – pobiti ljude i ukrasti jedan grad”

Klix.ba / gooUser164457031

“Ovi su spremni za golog otoka i pogubljenja” (upućeno Hrvatima)

N1 / BiH

“Nisu svi muslimani teroristi, ali su svi islamski teroristi muslimani”

Depo.ba / Bog alah ne postoji

“Pederi su hodže islam i Muhamed. To je najveći pederistan i zlo zemlje Bosne.”

Depo.ba / guest1603099469

“Budaletino islamsko teroristička. Takvi odsjecaju glave normlanim ljudima “

Slobodna Bosna / BOMBAYNEWS

“Sramio bih se da sam ne daj Bože Hrvat ili Srbin...”

Radio Sarajevo / gost

“Wow kakav je to kriminalac, to samo srpkinja može roditi.”

Diskriminacija, seksizam i šovinizam

Devijacije u segmentu komentara javne on-line medijske sfere su nerijetko vidljive u diskriminacijskim te seksističkim komentarima koji su pretežito usmjereni ka manjinama, marginalnim skupinama te ženama. Govoreći o potonjim, žene su često predmet seksističkih komentara koji imaju za cilj omalovažavati njihovu osobu, rad te profesionalna usmjerenja posebice kada govorimo o ženama u politici. Egzekutori govora mržnje prema istima maliciozno potpiruju rasprave kako bi diskreditirali napore žena u profesionalnom bavljenju politikom. Važno je za spomenuti kako je registrirana niska zastupljenost tekstova o ženama političarkama no svaki objavljen je bio predmet čestog govora mržnje. Na koncu, iako takvih tekstova i komentara nije bilo mnogo, još uvijek su pripadnici LGBT populacije na meti komentatora. Tekstovi koje su monitori Vijeća za štampu izdvojili kao one u sklopu kojih je pojava šovinizma te seksizma velika su:

- a) Kandidatkinje na listama za općinska/gradska vijeća;
- b) Kćeri i supruge političara koji su tema objavljenog članka;
- c) Aktivne političarke koje su predstavnice političkih subjekata koji participiraju u izvršnoj i zakonodavnoj vlasti

Slijede primjeri diskriminacije, seksizma i šovinizma:

Klix.ba / entropium

“Muslimani, a podržavaju zlo homoseksualizam, izlaze iz svoje prirode, mjenjanje spolova i to? Pa Allah je citav narod unistio jer su bili upravo takvi – lgbt. Nije se znalo ko koga kara..”

Klix.ba / 1Mostarski1Rambo

“@ajax1602 odvalio bi je od qrca. Stvorena za odvaljivanje. E to je već mašala...”

Klix.ba / kino911

“Probio je Dodik ku..cem. Cetnicka rospija”

Klix.ba / rocker2000

“Ofucana liječena narkomanka koja skače od ki. do ki.te”

Tuzla.live / Ferid

“Ako je prva dama Tuzle Asja redjic kako pise bh avangarda onda Ce se glasati u kupleraju..”

Banjaluka.net / Rajna

“Je li to ona što joj se Bog priviđa, je li to ona odvaljena od mozga i sa 2 broja većom vještačkom vilicom, za tebe je brnjica spas”

Depo.ba / Hari

“Molim kurate momke da ovo oprase”

Uvrede i vulgarnosti

Iako kolokvijalni govor obiluje uvredama i vulgarnostima te je samim tim percepcija takva da isti ne predstavljaju (in)direktan govor mržnje po nepisanom pravilu isti pret hode svim ranije navedenim oblicima. Naime, pisani komentari na portalima sadržajno odgovarajući uvredama, psovkaama te vulgarnostima predstavljaju prvu stepenicu bilo potpirivanja netrpeljivosti, odnosno konkretnim primjerima poradi kojih se pojedinci mogu dovesti u poziciju kaznenog procesuiranja. Kao jedna od preporuka u ovom dijelu bi svakako bila ona u kojoj se prevencija govora mržnje treba zasnivati na reduciranju uvreda u bilo kojem diskursu. Uvrede i vulgarnosti predstavljaju 10% svih zabilježenih primjera proslijeđenih Vijeću za štampu od strane monitora.

Za kraj pojedinačnog razmatranja svih definiranih oblika govora mržnje, donosimo primjere uvreda i vulgarnosti:

Depo.ba / Derim

“Jebem vam hajku poltronsku i vama i vašim sultanima”

Banjaluka.net / Igor

“Igore pičkice jedna, okupljaš oko sebe satelite, Kondić govno najveće”

Banjaluka.net / Miloš

“Ma koga vi lažete, jebali vam oni mater u šupak obojica, jedan medij kaže Draško vodi, drugi Igor”

Klix.ba / B00g

“... jebem li ti krsnu pogaču i mrtve što ih ližeš...”

Klix.ba / sdaDrakuleiSismisi

“A 25 hiljada zaraženih ima,j*bem vam mamu u pi*ku poganu...!”

Source.ba / Borac

“Bakire jebem ti komplet mrtvu porodicu bio sam borac nemam hljeba, nemam šta da jedem, jebem ti sve..”

Source.ba / lbro

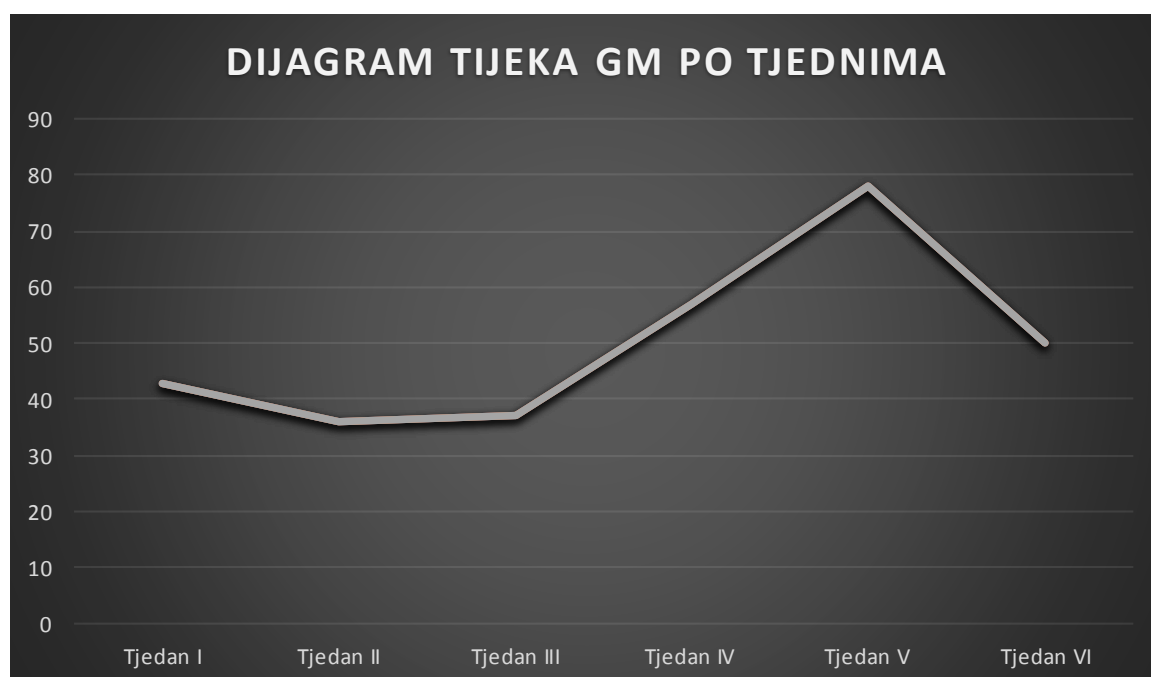
“Zar u ove nebuloze može povjerovati bilo ko, pa se malo mozga u glavi. Jebo li te onaj otac mrtvi više”

Radio Sarajevo / *

“Retardirani salama ministar, fuj”

Opažanja monitora u kontekstu pojavnosti govora mržnje po tjednima

Prije nego li se osvrnemo na zasebna tjedna zapažanja, generalni zaključak je kako je najveći broj komentara govora mržnje zabilježen u izbornom tjednu te u onim danima nakon gdje su se ponajviše komentirali rezultati izbora kao i nova prebrojavanja na određenim biračkim mjestima. Početak monitoringa je obilježio ne samo manji broj tekstova nego i manji broj komentara na iste što poradi upoznavanja monitora s materijom u praksi kojima je ovo prvi angažman što zbog uredničkih politika koje su uvodne materijale objavljivali bez velikog intenziteta budući da je sama predizborna kampanja bila uvjetovana COVID-19 situacijom.

Listopad, 16. do 23. 2020. godine

- Prvi tjedan je prošao u pripremanju kako monitora tako i čitatelja na ono što će predizborna kampanja sa sobom donijeti. Tekstovi su bili više informativnog karaktera bez detaljnih analiza.
- Najviše komentara se standardno nalazilo na portalima s većim brojem čitanosti; Klix.ba te depo.ba.
- Najmanje komentara (na pojedinima niti jedan) je zabilježeno na portalima tuzlalive.ba, ljubuski.net te n1info.com
- Primjetno je, ne samo u prvom tjednu nego i ostalima do kraja razdoblja monitoringa, kako se na portal N1 komentari baziraju na kritičkim osvrtima u sklopu kojih komentatori civilizirano diskutiraju na određene teme.

- *Najviše se komentiraju ranije isprofilirane ličnosti političkih stranaka, oboljeli političari od korona virusa, ideološke razlike među istima te velik broj promidžbenog materijala postavljanog na neadekvatna mjesta.*

Listopad, 24. do 30. 2020. godine

- *Primijećen je slab broj tekstova na lokalnim portalima poput pale.live, ljubuski.net te infobijeljina.com.*
- *Portal Radio Sarajevo je krenuo s aktivnim moderiranjem, odnosno govor mržnje reduciraju brisanjem ranije prijavljenih ili od strane njihovih moderatora uočenih komentara govora mržnje. Isto je vidljivo iz replika na navedene koje sugeriraju da je odgovoru prethodio govor mržnje.*
- *Zabilježen povećan broj slučajeva govora mržnje sa početkom predizborne kampanje. Pored govora mržnje, javljaju se repetitivni komentari, blaćenja jedne ili promoviranje druge političke opcije odnosno njihovih kandidata.*
- *Rasprave na objavljene članke se završavaju zaključno s istim danom.*
- *Evidentirano je zaključavanje jednog (1) teksta za komentiranje (SDA kandidatura) na portalu tuzlalive.ba koji nije bio sponzoriranog karaktera.*
- *Banjaluka.net je obilovao negativnim komentarima usmjerenim ka opoziciji iako većina istih nije detektirana kao govor mržnje.*
- *Portal pale.live je među rijetkima s reduciranim sadržajem posvećenim predizbornoj kampanji. Portal Slobodna Bosna nastavlja s tendencioznim naslovima posvećenim nacionalnim političkim opcijama (HDZ-SNSD-SDA).*
- *Portal ljubuski.net je u drugom tjednu krenuo s autorizacijom komentara te iste brišu ukoliko su označeni kao govor mržnje.*

Listopad, 31. do 06. 2020. godine

- *Još uvijek prednjači Klix.ba po broju kako sveukupnih komentara tako i onih koji se tiču govora mržnje. Naime, od ukupnog broja evidentiranih, na Klix-u je zabilježeno 85% devijacija slobode govora.*
- *Tekstovi portal banjaluka.net su često komentirani od strane istog nick-a (Dragica) koji uvredljivim sadržajem potiče govor mržnje.*
- *U ovom tjednu je portal poskok.info onemogućio replike moderatora Vijeća za štampu, dok pale.live ponovno nije zabilježio niti jedan komentar koji bi se mogao okarakterizirati kao govor mržnje.*
- *Najveći broj huškanja i prijetnji (na portalima Klix.ba, Sloboda Bosna, depo.ba) je usmjeren na nacionalne i religiozne skupine koje komentatori povezuju s egzekutorima terorističkih napada u Beču.*
- *Portal Radio Sarajevo te ljubuski.net u ovom tjednu nisu imali niti jedan članak/tekst posvećen ženama kao kandidatkinjama na lokalnim izborima.*

Listopad, 07. do 14. 2020. godine

- Vidljivo je kako je građanima Bosne i Hercegovine frustrirajuće suočavati se s istim predizbornim obećanjima te samim tim imamo povećan broj registriranih govora mržnje u odnosu na prethodne tjedna. U ovom tjednu se postotak istih povećao za nešto manje od 10% u odnosu na prva tri tjedna ukupno budući da je riječ o razdoblju neposredno prije izbora kada politički subjekti koriste posljednju priliku za animirati birače.
- Portali koji su u ranijim razdobljima registrirali manji broj komentara u obliku govora mržnje (source.ba, info.bijeljina) se priključuju onim čitanijim.
- Poskok.info je ponovno u ovom razdoblju onemogućio monitoru Vijeća za štampu repliciranje na komentare okarakterizirane kao govor mržnje.

Listopad, 15. do 22. 2020. godine

- Izborni rezultat "opozicije" u entitetu Republika Srpska, te pobjeda Draška Stanivukovića su potaknuli korisnike portala na direktne primjere govora mržnje upućenih Stanivukoviću.
- Referirajući se na sve medije koji su bili predmet monitoringa nije detektirano kršenje predizborne šutnje. Analizom nije obuhvaćeno razdoblje predizborne šutnje u Mostaru.
- Svi članci su bili otvoreni za komentiranje izuzev onih koji su se odnosili na vijest iznenadnog preminuća kandidata za načelnika općine Travnik.
- Klix.ba je u prosjeku svakih 30 minuta objavljivao članke te je u jednom danu ukupno objavljeno skoro pedeset medijskih naslova. Prosječan broj komentara na istima je 200+.
- Fakta koja nije pronalazila svoje mjesto u prethodnim monitorinzima je ta da nije zabilježen niti jedan govor mržnje na portalu Slobodna Bosna iako su članci obilovali komentarima u vidu psovki.
- Prvi put u monitoring razdoblju je zabilježeno da monitor koji je bio zadužen za Radio Sarajevo nije mogao u dva navrata postaviti upozorenja Vijeća za štampu BiH.
- Izborni tjedan je (u odnosu na ostale) zabilježio 25% svih komentara koji su u ostalim tjednima registrirani kao govor mržnje. Prvi predstavlja 14%, drugi i treći 12%, četvrti 20% te posljednji 17% od ukupnog broja (301).

Listopad, 16. do 30. 2020. godine

- Osjeti se manji broj tekstova posvećenih izborima na portalima source.ba, infobijeljina.com, N1, rtvbn.com, depo.ba, Slobodna Bosna, pale.live te ljubuski.net.
- Poskok.info je u posljednjem tjednu aktivno pristupio brisanju komentara koji su od strane čitatelja ocijenjeni kao govor mržnje.
- Povremeno se nisu mogli učitati komentari replike postavljeni od strane monitora Vijeća za štampu na portalima banjaluka.net te tuzlalive.ba
- Rasprave na člancima su se završavale isti dan.

Fenomen botova

Kao što se i moglo očekivati, u velikoj mjeri je prisutan broj bot-ova koji se uključuju proaktivno u procese rasprava. Bot-ovi predstavljaju naručene/instruirane ili samostalno postavljene komentare koji rade na kreiranju javnog mnijenja kroz djelovanje anonimnih predstavnika određene političke opcije. Za zamijetiti je da se isti javljaju s istih nick-ova (SnaznaSDASigurnaBiH, GlasNaroda22, citamotuA4, RepublikaBiH2, Diplomatic8) te da ih možemo diversificirati u nekoliko kategorija:

Veličanje programa stranke, kao i nje same

„ZNAM da je ogromna, a veoma tiha vecina gradjana SHVATILA i ZNA da je jedino SDA PRAVA stranka za koju vrijedi glasati i pokloniti joj ponovo svoje povjerenje, jer ta tiha, a ogromna vecina gradjana znaju da je SDA stranka simbol BiH i Bosnjaka, te kicma i glavni stub odbrane drzave BiH i bosnjackog naroda i zato ce kao i uvijek do sada u najvećem mogućem broju glasati za SDA stranku i nase kandidate za Nacelnike opcina. Puna podrška za bosnjacki narod i SDA U ZASTITI DRZAVE BIH I BOSNJAKA..“

Diskreditiranje političkih stranaka kojih se članak direktno ili usputno tiče

„KOINTINUIRANI napadi na SDA i Bakira Izetbegovica dolaze od neprijatelja bosnjackog naroda i drzave BiH koji lazima, smutnjom, podmetanjima, te insinucijama zele da tu SDA stranku omalovaze i predstave u ocima Bosnjaka-muslimana kao losu, kriminalnu i koruptivnu stranku sto naravno nije istina vec je bezocna laz i potvora. U tome su im se pridruzile i neprijateljske sluge iz SDP/NS/NIP-a njihovi funkcioneri, clanovi, simpatizeri i kvazi botovi“

Degradacija kandidata/članova stranke na osobnoj razini

„Srdan Mandick koji je gay (sto je i dokazano-djevojka mu je Ahmed Kosovac) se sada zeli brinuti o omladini i djeci. Je li se to nazire da bi mogao pored toga sto si gay postati i pedofil? Mladi imaju punu paznju u svim projektima koji se provode na podrucju Opcine Centar jer je Nedžad Ajnadžić tako poredao stvari i dao toj djeci, a posebno sehidskoj prioritet iznad svih ostalih. Ti se mozes samo kaciti na njegova dostignuca, jos uci pa se iduci mandat kandiduj!!!“

Fanatični komentari

“Nije nas Allaha strah, Allah je na našoj strani. SDA do mezara!”

“Parking mafijaš Hadžibajrić + Švaler Konaković + komunist Nikšić + vojvoda Kojović = džehennem. Naš brat Bakir Izetbegović i njegova supruga uvažena hanuma dr. Sebija Izetbegović = džennet. Svojim glasom zapečati svoj život poslije smrti. Ili paklena ognjišta (Četvorka) ili rajske bašte (SDA). Allah nadgleda kome si glas dao.”

Preporuke

Uzimajući u obzir cijelo referentno razdoblje provedene kampanje “Stop! Govor mržnje!” eksplicitno se nameće nekoliko preporuka iza kojih stoji Vijeće za štampu u Bosni i Hercegovini kao i tim monitora s popratnim stručnim osobljem:

A) **Održati kontinuitet praćenja te analiziranja govora mržnje u medijskoj sferi Bosne i Hercegovine (on-line i tisak)**

U cilju preveniranja događaja i aktivnosti potaknutih govorom mržnje izuzetno je važno nastaviti projekte monitoringa te analize komentara u on-line medijskoj sferi. Razloga je više, no primarno poradi činjenice što je još uvijek omogućeno anonimno postavljanje sadržaja putem čega se pojedinci konfrontiraju sa sustavom ili individuama gdje “deblji kraj” (sudeći po sadržajima) nerijetko izvuku osobe koje ne nose krivicu za nastalo stanje. Ova kao i prethodne kampanje su rezultirale onomu? za što su i namijenjene – upozoravanje javnosti na zakonom kažnjiva djela.

B) **Zadržati dobru suradnju sa urednicima i raditi na daljnjem poboljšanju i jačanju**

Bez iste ne bi bilo moguće ostvarivati dosadašnje ciljeve te implementirati primjere dobrih praksi kao niti stremiti realizaciji dugoročnog cilja koji se nastavlja na kreiranje kvalitetnog kritičkog mnijenja gdje se argumenti neće zasnivati na huškanju, prijetnjama ili diskriminaciji.

C) **Zalagati se za veću angažiranost relevantnih institucije te promovirati zagovaračke politike kako za izmjenu tako i dopunu zakonodavstva u segmentu kaznenih zakona**

Navedeno se tiče kreiranja kampanja javnog zagovaranja koje bi se odnosile na sveukupne referentne sfere kao potencijalna žarišta govora mržnje, a što bi imalo za cilj kreiranje osnova za dugoročno djelovanje. Takva jedna kampanja postavila bi temelje za ispravno djelovanje u širem društvenom i institucionalnom kontekstu sa jasnim pravcima i mjerljivim rezultatima.

D) **Nastaviti organizaciju edukacija za profesionalne novinare te građanstvo u kontekstu ukazivanja na negativne reperkusije govora mržnje u javnom diskursu**

Ukoliko se nastavi ukazivati na činjenicu kako govor mržnje predstavlja prije svega kazneno djelo te da isto može poslužiti kao motiv trećim licima za egzekuciju kažnjivih djela izvjesno je da se stvara dobar temelj za reduciranje broja komentara koji su ogledan primjer govora mržnje. Educiranjem novinarki i novinara doprinosi se stvaranju preduvjeta za profesionalno i objektivno izvješćivanje dok se edukacijom građana radi na stvaranju kolektivne svijesti kako govor mržnje predstavlja direktnu prijetnju dijalogu tolerancije i razumijevanja.

Zaključak

Povijest odnosa i dinamika istih u društveno-političkim krugovima Bosne i Hercegovine je uvjetovala u velikoj mjeri i kompleksnije socijalne fenomene od govora mržnje. Naime, kontinuirano projiciranje različitih etno-nacionalnih istina bilo da je riječ o ratnim ili drugim događanjima su otežavale put bosansko-hercegovačkog društva ka okretanju egzistencijalnim temama te aktivizmom koji bi mijenjao postojeću društvenu apatiju. Iako smo načelno postigli pomirenje, političke elite se u većini slučajeva tek deklarativno pridržavaju načela političke kulture te istinske brige za širi društveni interes. Ne ulazeći (jer to nije ni namjera ove analize) u preispitivanje povijesnih činjenica, zaključak je kako sve navedeno ide u prilog održavanju atmosfere koja generira govor mržnje kao društveni fenomen.

Iako je važno da odluka za promjenom dođe na većim institucionalnim te zakonodavnim razinama, društvena katarza će biti moguća tek kada se postigne konsenzus oko temeljnih vrijednosti građanki i građana Bosne i Hercegovine koji neće biti samo usko vezane uz pripadnost nacionalnim grupama. Ne tvrdeći da je potonje kamen spoticanja u daljnjem razvoju, važno je naglasiti kako su političke elite te simpatizeri istih eklatantan primjer od kojih instanci želja za promjenom treba doći. Važno je suzbijati uzroke. Nužno je mijenjati sveukupnu društveno-političku matricu kao i osigurati Bosni i Hercegovini da ozdravi od višegodišnjeg trovanja huškačkom i ratnom politikom koja nas može vratiti na same početke, a od istih se mukotrpnim ulaganjem odmaklo. Vratiti kulturu dijaloga, suštinski se zalagati za uklanjanje diskriminatornog diskursa te ne dozvoliti da se sloboda promatra mimo odgovornosti za istu su postulati u kojima će govor mržnje pronaći ravnopravnu protutežu te općekorisanu alternativnu javnom mnijenju obilježenom negativnostima i iskrivljenim vrijednostima.

***

Misija OEES-a u BiH je podržala izradu ovog materijala. Svako gledište, izjava ili mišljenje izraženo u ovoj publikaciji, a za koje nije izrijekom naznačeno da potiče iz Misije OEES-a u BiH, ne odražava nužno službenu politiku Misije OEES-a u BiH.

Misija OSCE-a u BiH je podržala izradu ovog materijala. Svako gledište, izjava ili mišljenje, izraženo u ovoj publikaciji, a za koje nije izričito naznačeno da potiče iz Misije OSCE-a u BiH, ne odražava nužno zvaničnu politiku Misije OSCE-a u BiH.